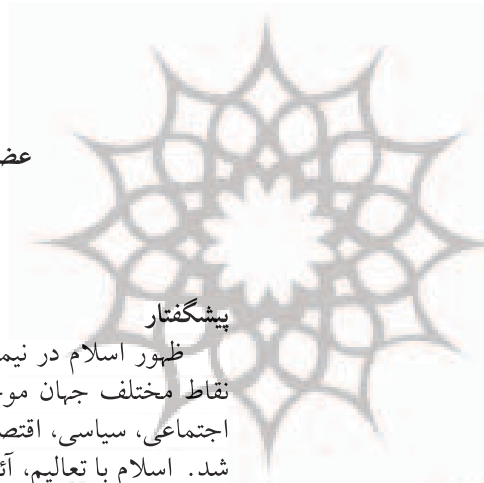

مساجد تاریخی

مسجد جامع کیلان

علی فرحانی
عضوهیئت علمی میراث فرهنگی استان تهران

پیشگفتار

ظهور اسلام در نیمه اول قرن هفتم میلادی و گسترش آن به نقاط مختلف جهان موجب تغییر و تحولات بنیادینی در اوضاع اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و هنری بسیاری از کشورها شد. اسلام با تعالیم، آئینها و احکام جدیدش مفاهیم نوینی را در زندگی فردی و اجتماعی و حیات مادی و معنوی انسان مطرح کرد. در عرصه امور عبادی نیاز به پرستشگاهی عمومی از یکسو و سفارش به برگزاری نمازهای جماعت از سوی دیگر سبب پیدایش نوعی فضای مذهبی با معماری خاص گشت که پیوند تنگاتنگی با عبادت روزانه مسلمانان داشت. ضرورت وجود چنین مکانی به دنبال هجرت مسلمانان به مدینه و تشکیل جامعه اسلامی بیشتر احساس شد و در نتیجه نخستین مسجد اسلام به سال ۶۲۲ م. در این شهر بنا گردید. [مصدقی، تأملی در مفهوم (مسجد) و معنای (جامع)، پژوهشنامه، دفتر یکم، ۲۱۲] نخستین مسجد اسلام، بنایی است ساده و چهار گوش که متناسب با اقلیم شبه جزیره عربستان احداث شد. بعدها این بنا با توجه به ضرورتهای پیش آمده و بویژه آشنایی مسلمانان با معماری پیشرفته سایر ملل چندین بار تجدید بنا شد و گسترش یافت. با گسترش دامنه فتوحات مسلمین، مساجد بی شماری بنا شد [دایره المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، ۷] در قرون ۳ و ۴ ه. ق با شکل گیری حکومتهای محلی و به موازات تحولات معماری، مساجد فراوانی ساخته شد، هر چند که امروزه

جبال البرز و رشته کوه قره آغاج جنوبی ترین رشته کوه البرز. با آب و هوای کوهستانی که زمستانی سرد و تابستانی معتدل دارد و می توان آنرا از خوش آب و هواترین مناطق نزدیک تهران به شمار آورد [پازوکی، آثار تاریخی دماوند، ۳۷۴]. سابقه تاریخی این شهر بر اساس پژوهشهای باستانشناختی به ۱۴ تا ۱۸ هزار سال پیش می رسد. [امیرلو، قلعه عسگر دماوند، ۲۰؛ پازوکی، آثار تاریخی دماوند، ۳۸۰].

در مرکز بافت قدیم شهر کیلان مسجد جامع آن قرار دارد که به عنوان تنها اثر برجای مانده از بافت کهن آن به شمار می رود.

موقعیت جغرافیایی بنا

مسجد جامع کیلان در موقعیت جغرافیایی ۳۵ درجه و ۳۲ دقیقه و ۵۸۰۷ ثانیه عرض جغرافیایی و ۵۲ درجه و ۱۰ دقیقه و ۷۲ ثانیه طول جغرافیایی در ارتفاع ۱۷۵۳ متری از سطح دریا در مرکز بافت قدیم شهر امروزی کیلان قرار دارد و چنانچه گفتیم به عنوان تنها اثر ارزشمند برجای مانده از بافت کهن این شهر به شمار می رود. امروزه دسترسی به این بنا از طریق کوچه باریکی است که بنام کوچه مسجد جامع معروف است و در ضلع جنوبی بنا قرار دارد. (عکس ۱) ورودی به حیاطی راه می یابد که در ضلع شرقی آن ساختمانی نوساز و در ضلع غربی آن ساختمان مسجد قرار دارد و گرداگرد آن با حصار محصور شده است. [پازوکی، آثار تاریخی دماوند، ۳۷۷].

خصوصیات معماری بنا

مسجد جامع کیلان با نقشه ای ساده و مستطیل شکل به ابعاد ۱۶/۶۰ × ۲۵/۲۰ متر با جهتی شمالی - جنوبی ساخته شده است (نقشه ۱).

بنا دارای دو ورودی اصلی در محور طولی جبهه شرقی شامل دو بخش مردانه و زنانه و دو ورودی فرعی کوچکتر یکی در گوشه شمال شرقی و دیگری در گوشه جنوب غربی است. ورودی گوشه جنوب غربی نیز جهت استفاده زنان بوده و مستقیماً به بخش زنانه منتهی می شود (عکس ۲). از ورودیهای جبهه شرقی ورودی بخش مردانه دارای عناصر و تزیینات معماری است. این ورودی به صورت فرورفتگی است

عکس ۲: نمای عمومی جبهه شرقی مسجد

عکس ۱: نمای جبهه جنوبی مسجد و کوچه مسجد جامع کیلان

شواهد اندکی از آنها به جا مانده است. با تشکیل حکومت سلجوقی و پس از آن خوارزمشاهی، شاهد ظهور مساجد متعددی در مناطق مختلف کشور در طرحها و نقشه های متنوعی می باشیم. با هجوم مغولان وقفه ای در معماری ایران ایجاد شد، ولی بعدها شاهد ساخت بناهایی ارزشمند بویژه مساجد توسط این مهاجمین ویرانگر هستیم.

روند رو به گسترش احداث مساجد در دوره های تیموری، صفوی و پس از آن نیز ادامه پیدا کرد. با نگاهی به روند تکاملی احداث مساجد شاهد ظهور گونه های متنوعی در طرح و نقشه مساجد می باشیم، نخستین مساجد که با طرحهای ساده ایجاد شده بودند به تدریج با عناصر و اجزای پیچیده تری نمایان شدند.

معماری مسجد در ایران با توجه به تنوع اقلیم و آب و هوا به مانند سایر بناها در گونه های متنوعی نمایان شد. به طور کلی هر سازه ای تابع اقلیم مختص به خود است و از شرایط اقلیم منطقه خود تبعیت می نماید. بدین لحاظ شاهد حضور مساجد هستیم که برخلاف اکثر مساجد که معمولاً با عناصر معماری چون منار، منبر و ایوان احداث شده اند، با طرحهای ساده - خصوصیتی که در ذات بناهایی چون مساجد نهفته است - برپا شده اند. نمونه های اینگونه بناها بیشتر در مناطق کوهستانی قابل رؤیت می باشند. اقلیم سرد و فراوانی نزولات جوی در نواحی کوهستانی سبب شده که فضاهای موجود در مساجد این نواحی بسیار مختصر و ساده و در عین حال منسجم ایجاد شوند. این مساجد معمولاً شامل یک شبستان، پوشش بام مسطح که به وسیله تیرهای چوبی پوشیده شده و بار سقف توسط ستونها نگهداری می شود. پوشش مسطح آنها در جهت جلوگیری از اتلاف گرمای فضای داخلی بنا می باشد. نمونه هایی از این مساجد در نواحی کوهستانی ایران از جمله منطقه آذربایجان مانند مسجد میدان، مهرآباد و . . . وجود دارد. یکی از نمونه های جالب این نوع مساجد، مسجد جامع شهر کیلان است که در این نوشتار بدان پرداخته می شود.

مسجد جامع کیلان

کیلان نام شهری است واقع در ۸۲ کیلومتری شرق شهر تهران، ۲۶ کیلومتری جنوب شرقی شهرستان دماوند و ۸ کیلومتری جنوب شهر آبسرد در مسیر راه دماوند به ایوانکی و گرمسار، بین

محراب مسجد ساده و تنها عنصر تزئینی آن مقرنس کاریهای گچی، مشابه آنچه که در بالای مدخل ورودی مردانه مسجد دیده می شود. نوار کاشیکاری معرق در اطراف محراب نصب شده که بر روی آن آیه ۳۵ سوره مبارکه نور به خط نستعلیق نوشته شده است. نوار مذکور از الحاقات جدید بنا می باشد. از دیگر تزئینات محراب اسماء مقدس «الله، محمد، علی و . . .» می باشد که با رنگ ایجاد شده است (عکس ۶). در کنار این محراب منبر ساده

عکس ۲: ورودی مردانه مسجد جامع

چوبی مسجد قرار دارد که فاقد هر گونه تزئین و کتیبه می باشد. از دیگر عناصر معماری مسجد طاقنماها و طاقچه هایی است که بر پهنه دیوارهای مسجد تعبیه شده است. حدود یک متر از ازاره داخلی بنا و ستونها رنگ آمیزی شده است (نقشه ۲).

مصالح ساختمانی و تزئینی

ساختمان مسجد با مصالحی از خشت، گل، چوب، سنگ، گچ و ساروج ساخته شده است. از خشت در برپایی دیوارهای اصلی، از سنگ جهت ایجاد پی دیوار و برپایی ستونها و از چوب نیز در ایجاد پوشش سقف، درهای ورودی و نورگیرها (پنجره) استفاده شده است.

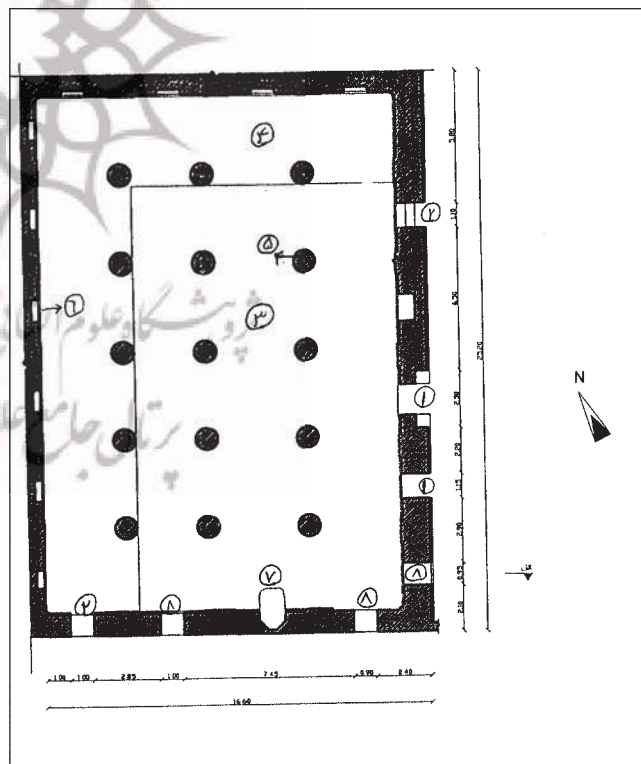
پوشش بام بنا سطح با استفاده از تیرهای چوبی که بر روی

با قوسی جناغی که بر بالا و درون قوس سردر با مقرنس کاریهای گچی مزین شده است. در واقع نمای خارجی بنا به استثنای ورودی مردانه فاقد هرگونه تزئین معماری است (عکس ۳).

در طرفین این ورودی دو سکوی نشیمن نیز تعبیه شده است. از دیگر عناصر معماری نماهای خارجی، پنجره هایی است که در دو جبهه شرقی و جنوبی نور مورد نیاز داخل بنا را تأمین می کنند. دسترسی به شبستان مسجد از طریق ورودیهایی که به آنها اشاره کردیم ممکن می گردد. شبستان فضایی است مستطیل شکل که تعداد ۱۵ عدد ستون قطور، به قطر ۱ متر و ارتفاع ۴/۴۰ متر شامل سه ردیف پنج تایی با ته ستونی مدور و سرستونی مربع شکل، بار سقف را تحمل می نمایند (عکس ۴).

در دو جبهه شمالی و غربی شبستان مسجد سکویی به پهنای ۴ متر تعبیه شده که حدود ۶۰ سانتی متر بالاتر از کف فعلی قرار دارد. [پازوکی، آثار تاریخی دماوند، ۳۷۸] سکوی مزبور که امتداد آن در جبهه جنوبی به ورودی زنانه ختم می شود، جهت استفاده زنان تعبیه شده و با ایجاد پرده و حایلی از بخش مردانه جدا شده است (عکس ۵).

بر پهنه دیوار ضلع جنوبی شبستان محراب مسجد قرار دارد.

نقشه ۱:

۱. ورودی مردانه	۲. ورودی زنانه	۳. شبستان (بخش مردانه)
۴. شبستان (بخش زنانه)	۵. ستونها	۶. طاقچه
۷. محراب	۸. نورگیر (پنجره)	

پوشند[لغتنامه دهخدا] و تیر و تیرچه و سرشاخه و قدره و پرواز (چوبهایی با سه و جب طول، به جهت پوشیدن خانه بر بالای چوبهای بزرگ نزدیک هم بچینند[لغتنامه دهخدا]) و پردی (در اصطلاح معماری به زه اطراف قاب یا پروز، پردی یا پردو گویند[پیرنیا، آشنایی با معماری اسلامی. ۱۵۶؛ سلیمی. واژه نامه معماری سنتی، ج ۳، ۲۱۷]) و لنبه - بنیاد شده . . . . . « . [پیرنیا، مساجد - معماری ایران دوره اسلامی، ۱۷۰].

در بنای مسجد کیلان هیچ کتیبه یا سند تاریخی که گویای تاریخ ساخت آن باشد به چشم نمی خورد. علیرغم گمانه هایی که در خلال مرمت بنا در چند نقطه آن ایجاد گردید. به استثنای چند لایه از اندود کف بنا هیچ مدرک دیگری به دست نیامد که بتوان به استناد آن در خصوص تاریخگذاری بنا اظهار نظر نمود. با این وجود با توجه به خصوصیات کالبدی بنا از جمله نوع نقشه و عناصر معماری می توان آن را با دو مسجد تاریخی مهرآباد و میدان شهرستان بناب آذربایجان شرقی مقایسه کرد. این دو بنا در قرن دهم ه. ق ساخته شده اند.

عکس ۵: شبستان زنانه مسجد

نقشه این دو مسجد بویژه مسجد میدان به مانند مسجد جامع کیلان شامل شبستانی ستوندار و مستطیل شکل است (نقشه ۳). پوشش دو بنا نیز مسطح است که به وسیله تیرهای چوبی و تخته اجرا شده اند. تنها تفاوت در تعداد، شکل ستونها و مصالح به کار رفته در آنها می باشد. در مسجد جامع کیلان چنانچه قبلاً اشاره

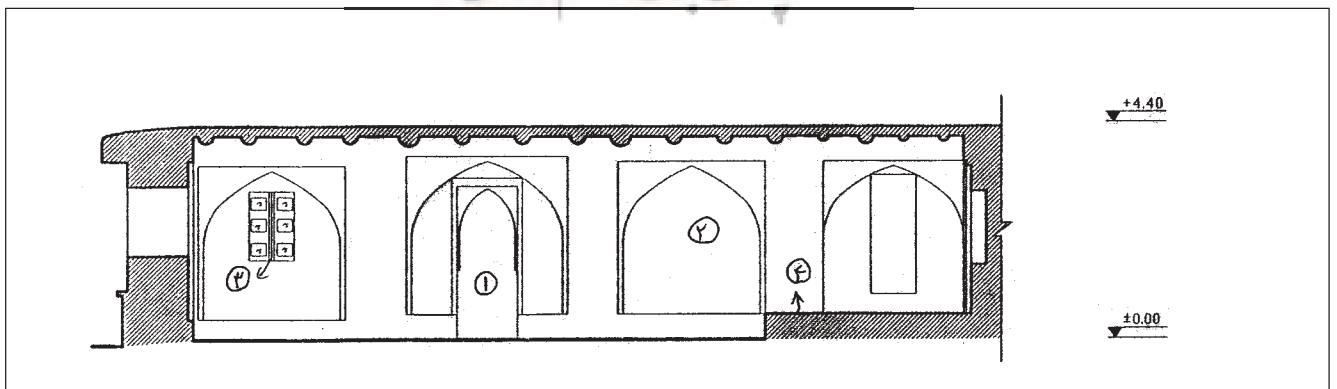

عکس ۴: شبستان ستوندار مسجد

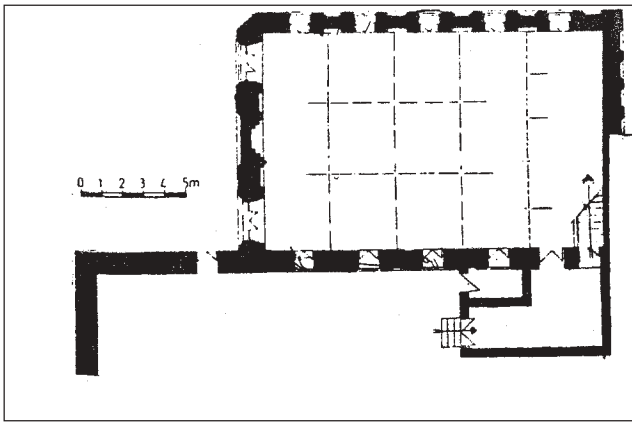
ستونها قرار گرفته و به کمک چوب و تخته پوشیده شده است. پوشش نهایی بام به کمک گل و ماده سفید رنگی که اهالی محل به آن «لویه» می گویند و شبیه به گچ می باشد و ظاهراً ماده مقاومی در برابر نفوذ آب و رطوبت به شمار می رود اندود شده است. [پازوکی، آثار تاریخی دماوند. ۳۷۹] از این اندود، هم اکنون نیز در منازل قدیمی شهر استفاده می شود. در خصوص پوشش بنا باید یادآور شد که پوشش فعلی، پوشش اولیه و اصلی آن نبوده و از الحاقات بنا در طول یک سده اخیر می باشد. از گچ به عنوان اندود سطوح داخلی و خارجی و گل و ساروج نیز به عنوان ملاط در بنا استفاده شده است.

حاصل سخن

مسجد جامع کیلان نمونه جالبی از مساجد دوران اسلامی است، که با نقشه ای ساده و مصالحی بوم آورده متناسب با اقلیم منطقه ساخته شده است. چنانچه مرحوم مهندس پیرنیا اشاره می کند مساجدی از این دست «... در شهرهای سردسیر و روستاهای کوهستانی - که ریگ بوم (مصالح محلی و بومی) است و خاکش پوشش سغ (نوعی عمارت است درازا و خمیده مانند طاق که به عربی ازج گویند[لغتنامه دهخدا]) را دشوار می سازد - بیشتر مسجدها یا ستونها و دیرکهای چوبین و پوشش تخت - با فرسب (شاه تیر و آن چوبی بزرگ باشد که بام خانه را بدان

نقشه ۲: ۱. محراب ۲. طاقنما ۳. نورگیر (پنجره) ۴. سکو (بخش زنانه)

نقشه ۲: پلان مسجد میدان، بناب

شیوه‌های معماری ایرانی، ۲۷۸] که در مسجد کیلان این ویژگیها کاملاً مشهود است.

و آخر اینکه در طول سالیان متمادی تعمیرات و تغییراتی در بخشهای مختلف مسجد انجام شده که از آن جمله می‌توان به تعویض کامل پوشش سقف بنا و ایجاد کفپوش موزاییکی شبستان مسجد در طی سالهای گذشته اشاره کرد. در سال ۱۳۸۱ اداره کل میراث فرهنگی استان تهران به منظور حفظ این اثر ارزشمند و جلوگیری از تخریبهای احتمالی به ویژه ریزش و سقوط پوشش سقف و بام نسبت به مرمت آن اقدام نمود. اقدامات شامل افزایش ارتفاع بنا از داخل و برداشت و تعویض پوشش بنا و ایجاد پوششی شیروانی به جای پوشش چوبی و گلی آن می‌باشد.

منابع:

۱. امیرلو، عنایت‌الله، «گزارش بررسی باستانشناسی منطقه دماوند»، آرشیو کتابخانه و مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی استان تهران، ۷۰-۱۳۶۸ شماره سند ۴۵۷
  ۲. امیرلو، عنایت‌الله، قلعه عسکر کیلان - دماوند، آرشیو کتابخانه و مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی استان تهران، ۱۳۶۹، شماره سند ۸۲۷
  ۳. پازوکی طرودی، ناصر، «گزارش پژوهشی هیئت بررسی و شناسایی آثار تاریخی - فرهنگی دماوند»، آرشیو کتابخانه و مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی استان تهران، ۱۳۸۰، شماره سند ۷۰۰
  ۴. پازوکی طرودی، ناصر، آثار تاریخی دماوند، چاپ اول، تهران، اداره کل میراث فرهنگی استان تهران، ۱۳۸۱
  ۵. پیرنیا، محمد کریم، «مساجد» - معماری ایران دوره اسلامی، به کوشش کیانی، چاپ اول، تهران، نشر جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۶
  ۶. پیرنیا، محمد کریم، شیوه‌های معماری ایرانی، چاپ اول تهران، نشر هنر اسلامی، ۱۳۶۹
  ۷. پیرنیا، محمد کریم، آشنایی با معماری اسلامی (ساختمانهای درون شهری و برون شهری)، تلویین: غلامحسین معماریان، چاپ اول، تهران، نشر دانشگاه علم و صنعت، ۱۳۷۲
  ۸. دایره المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی - «مساجد»، چاپ اول، تهران نشر حوزه هنری «۱۳۷۸
  ۹. دهخدا، علی اکبر، لغتنامه
  ۱۰. سلیمی مؤید، سلیم، واژه نامه معماری سنتی و هنرهای وابسته به آن، آرشیو کتابخانه و مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی استان تهران، ۱۳۷۷
  ۱۱. مصدقی، فرشید، «تأملی در مفهوم (مسجد) و معنای (جامع)»، پژوهشنامه، مجموعه مقالات اداره کل میراث فرهنگی استان تهران، ۱۳۷۹
- ★ یادآور می‌شود عکسها از اداره کل میراث فرهنگی استان تهران استفاده شده است.

کردیم ستونها از سنگ و ملاط گچ و ساروج است. ولی در دو بنای مسجد مهرآباد و میدان ستونها چوبی هستند. ضمن آنکه در روی چوبهای پوشش سقف مساجد بناب و میدان تزییناتی توسط هنرمندان ایجاد شده، که در مسجد کیلان از آنها اثری نمی‌بینیم. این امر نیز به احتمال فراوان مربوط به تعویض کامل پوشش بنا در دوره‌های متأخر می‌باشد.

وجود بالکن در فضای داخلی شبستان که به عنوان بخش زنانه مسجد به شمار می‌رود در هر سه مسجد فوق‌الذکر به چشم می‌خورد و تنها اختلاف در ابعاد، اندازه‌ها و چگونگی تعبیه آنها می‌باشد. با این توضیحات قدیم‌ترین تاریخی که بر آن می‌توان استناد کرد و با توجه به مطالعات تطبیقی فوق، به نظر می‌آید که بنای مسجد جامع کیلان به احتمال زیاد در دوره صفوی و به شیوه اصفهانی احداث شده است. شیوه اصفهانی در ابتدا از آذربایجان شروع می‌شود و بعدها در اصفهان گسترش پیدا می‌کند. پیرنیا، شیوه‌های معماری ایرانی، ۲۶۹].

از خصوصیات این شیوه سادگی پلانها و طرحها می‌باشد پیرنیا،

عکس ۶: محراب مسجد جامع کیلان